

Mathijs Deen

DE WADDEN

Een geschiedenis

2013

UITGEVERIJ THOMAS RAP

AMSTERDAM

*Menigeeen gevoelt een zekere huivering als hij hoort
gewaagen van de eilanden. Bij mijzelven was er zelfs
eenige geestkracht noodig om tot het bezoeken van
die streken te besluiten.*

— FREDERIK WILLEM VAN EEDEN

*Oovral op aarde heerscht orde,
Men late mijn eiland met rust;
't Blijft woest, zal niet anders worden
Zoolang ik kampeer op zijn kust.*

— JAN JACOB SLAUERHOFF

VOORAF

Het huppeltje van mijn vader

Het was de huisarts die het opperde. Mijn oudste broer had een longaandoening waardoor hij nu en dan benauwd en angstig was en mijn bezorgde moeder was vatbaar voor elke suggestie die zijn herstel kon bevorderen.

‘Ga eens met hem naar een Waddeneiland,’ zei de huisarts. ‘De zuivere lucht, de nabijheid van de zee, dat zal hem goeddoen.’ En toen hij zag dat mijn moeder een extra zetje gebruiken kon: ‘Vlieland is heel aardig. Daar heb ik zelf goede herinneringen aan. Ik kwam er graag, als kind.’

We woonden in een Twents dorp dat met de rest van de wereld verbonden was door klinkerstraten en zandwegen die buiten de bebouwde kom oplosten in de schaduw van sombere bosranden. De zee was ver weg. Ze maakte zich alleen kenbaar door hoog boven boomtoppen overtrekkende regenwolken. Het breedste water in de onmiddellijke omgeving was een bosvijver, waar je met gezonde pas in vijf minuten omheen kon wandelen. Stormde het, dan ruisten slechts de bomen. Het was begin jaren zeventig.

Mijn vader had moeite met de suggestie van de huisarts. Het vooruitzicht om met een oversteek naar het onbekende het

voor hem vertrouwde leven te verlaten, al was het maar voor een week, maakte hem onrustig. Hij was een man die veel baat had bij zijn vaste gewoontes en die uit eigen beweging nooit iets ondernam wat z'n dagelijkse routine doorbrak. Het was aan mijn moeder om hem over te halen. In de vertrouwelijkheid van de slaapkamer, de rest van het huis diep in slaap, wees ze hem op de zorgelijke conditie van zijn oudste zoon, op het goedgeïnformeerde advies van de huisarts en vast ook op zijn verantwoordelijkheid als hoofd van het gezin, als man die het allemaal mogelijk moest maken.

Maar gezinshoofd zijn viel mijn vader niet mee. Hij was een gesloten man die zijn eigen en andermans emoties niet goed kende en die, als hij niet aan het werk was, hele dagen lezend in zijn stoel doorbracht zonder iets te zeggen. Veel mannen van zijn vooroorlogse generatie koersten met de kaken op elkaar behoedzaam en plichtsgetrouw door het leven, als door een mijnenveld van plichten, verzwegen verzoeken en teleurstellingen. Maar zijn levenshouding kwam niet alleen voort uit de mores van zijn generatie, maar vooral uit zijn persoonlijkheid. Hij was zelf een eiland.

Dus toen het gezin, opeengepakt in de Citroën Ami, in de nog donkere ochtend de bossen uit reed om in het verre Harlingen de eerste boot te halen, en onderweg de zon opkwam boven een veranderend landschap vol kaarsrechte sloten, plassen en weilanden, was mijn vader gespannen. De motor loeide, mijn moeder las de kaart.

Maar eenmaal op de veerboot, die na drie korte stoten van de scheepstoeter loskwam van de kade, ontspande hij. Hij klom op het bovendek, rookte een pijp en keek om zich heen. Hij zag Harlingen kleiner en kleiner worden, hij keek naar de hekgolven die brandden op de ondiepten aan weerszijden

van het schip en hij fronste naar het eilandje Griend dat aan stuurboord kniehoog boven de zee lag te blinken in de zon. Als luchtspiegelingen daalden Vlieland en Terschelling neer op de noordelijke horizon. De veerboot meanderde er met lome slagen naartoe.

Onze gastvrouw stond ons op de steiger op te wachten en ging ons voor naar het vakantiehuis in de Dorpsstraat. Binnen rook het naar kokosmat en koffie. Er was een pan soep.

En toen we diezelfde middag gezamenlijk over bospaden het dorp verlieten en na een halfuurtje onder de bomen uit liepen en het open duinlandschap zich voor ons ontvouwde, toen gebeurde het onvoorstelbare.

Mijn vader maakte een huppeltje.

Wat was het dat de last van zijn schouders nam, de zwaartekracht die aan zijn lichaam trok ophief en hem, al was het maar voor de duur van een huppeltje, vleugels gaf? En hoe kwam het dat wij vanaf dat eerste bezoek ieder jaar opnieuw naar datzelfde eiland zouden terugkeren, al was mijn broer al lang over zijn aandoening heen? We verbleven altijd weer in hetzelfde huis, soms staken ook grootouders over, een enkele keer mochten vriendjes of vriendinnen mee. Ieder jaar opnieuw was het een korte periode van geluk en licht en ontspanning. De terugtocht naar de wal viel ons allen zwaar.

Doordat we zo vaak naar Vlieland terugkeerden, ben ik vertrouwd geraakt met het landschap dat mijn vader optilde en betoverde. Er lag daar, tussen het eerste en het tweede bos, een duin dat zo hoog was dat je van de top bijna het hele eiland kon overzien. Toen ik klein was, kon ik er als een ridder,

een doler of een tovenaar over het eindeloze netwerk van konijnenpaadjes ronddwalen, of het hoge duin beklimmen en mijn verbeelding en heerszucht als een werpnet over de hele zichtbare wereld gooien.

Later zag ik vanaf het duin vooral hoe in de verte boven zee het weer langzaam omsloeg en over het loodgrijze water donkere buien aandreven. Het licht veranderde dan minuut na minuut, en ik wachtte tot de windstoten die aan de regen voorafgingen aan kwamen golven door het helmgras. Ik hoorde de kraaien roepen en de wind suizen in het gras en ik rook de kruidige geur van zand en bloemen en van regen op de wind. In de verte verdween de vuurtoren van Texel een tijdje achter een sluier die vanaf de Noordzee door het zeegat tussen de eilanden door het Wad op zeilde. Niet ver buiten het strand deinden uitvarende Urkers op de golven.

Bij helder weer was vanaf het duin aan de andere kant van het Wad de vaste wal te zien. De dijk lag precies op de horizon. Er staken boerderijdaken, hangars, windmolens en kerktorens boven uit. Daar was de harde grens met die andere wereld, kaarsrecht afgesneden van de zee. Als de schemer inzette en de vuurtorens aangingen, was vanaf het duin te zien hoe een moeilijk te volgen route van knipperende boeien wegleidde van de dijk naar de eilanden. Er was altijd wel een veerboot onderweg, maar soms leek het alsof ze ergens halverwege was afgeleid en haar koers verlegd had naar elders. Want het Wad is een wereld waar de kortste weg tussen twee punten geen rechte lijn is en waar altijd een omweg nodig is om een bestemming te bereiken. Ook de geulen bewegen er door stroming en golfslag, zodat schepen met het verstrijken van de tijd beetje bij beetje hun route moeten aanpassen. Soms, na een harde storm of bij extreem laagwater, moeten veerboten op

veranderlijke punten vaart minderen en zoeken. En dan nog lopen ze nu en dan vast.

Naast het duin lag een tweede, dat lager was. Ze lagen zij aan zij, uitgestrekt in de lengterichting van het eiland, zodat zich tussen de noordhelling van het ene en de zuidhelling van het andere duin een smal dal uitstrekte. Door dat dal kronkelde een modderig pad, waarop de loden stilte van een duinpan rustte en waar zelden iemand kwam.

De toegang tot het pad is nog altijd lastig te vinden. Dat was ook al zo voordat de boswachters er ter ontmoediging camouflerende barricades opwierpen van dennentakken en snoeihout. Het pad bewoog in de tijd, ging bij elke herfststorm een beetje verliggen, het regende dicht, woei een paar meter verder weer open, wriggelde onder barricades uit. Het gedroeg zich zoals alles op een Waddeneiland: het bewoog. Want alles beweegt er, alles is er onderweg; het zand op de kruin van het duin, het zand onder het duin, het zand op de hellingen van het duin, de wolken die overdrijven, de mist die uit zee omhoog rijst, het slib dat door de zee geluidloos in de geulen wordt losgewoeld, de kraaien boven de duindalen, de passanten met hun herinneringen.

Ik heb, reizend voor dit boek, het hoge duin weer opgezocht en beklommen, en op de weg naar boven herkend hoe m'n voeten wegzakten in het zand. En toen ik op de top stond en daar beneden het smalle eiland zag liggen dat me zo vertrouwd was, met zijn duinen van de Noordzee tot aan het Wad, z'n valleien en opeenvolgende bossen, begreep ik dat ik niet alleen het panorama zag, maar daarin ook de verstreken

tijd; dat de oude heerszuchtige fantasieën van het jongetje over het rijk dat hij als ridder moest doorkruisen en van de ondergang redden, hadden plaatsgemaakt voor de herinnering aan de mensen die me lief waren en die daar net als ik hebben rondgedwaald.

Ik zag de schaduwen van m'n vader en grootouders, de vrienden met wie ik speelde, de liefdes met wie ik er wandelde, op het strand, onder de bomen, over de klinkers van het dorp. Daaruit is dit boek geboren, uit die bal van geluk en verlies.

DE KOMST VAN DE EILANDEN

De ijstijd loopt af, het Wad ontstaat

Er was niets woests of ledigs voor het begin. Geen duistere afgronden, geen geest die over de wateren ging; er was niet eens zee, er waren geen kwelders, er waren geen eilanden. Naar alle einders glooide eentonig grasland, met hier en daar wat duintjes langs een brede, ondiepe rivier die lag te glinsteren onder de zon. De hemel was blauw en er gebeurde helemaal niets.

Het waaide alleen wat door het gras, en het zand bij de rivier stoof wat op, en hier en daar stapten rendieren op hoge benen behoedzaam door de stilte. Niets veranderde, alles had de tijd. Het weer sloeg al duizend jaar zelden om, de steppe was eindeloos in de oostenwind.

En ook als de lente kwam en de dagen lengden, duurde het nog een hele tijd voor de bodem drassig werd, het ijs in de rivier brak en de muggen kwamen.

Op de zuidelijke horizon, onder wolken overvliegende ganzen, talmde dan wekenlang de schaduw van de aangrazende kuddes; eindeloze troepen enorme dieren die naar het noorden sjokten; oerossen, wisenten, reuzenherten en paarden. Met roofdieren in hun spoor; wolven, veelvraten en mensen

met hun kleren en hun speren. Nauwelijks nog mammoeten of wolharige neushoorns, zeker geen leeuwen meer, geen winterharde hyena's of sabeltandtijgers. Toen al zeldzaam, of uitgestorven.

Want er is altijd wel iets voorgoed voorbij, hoe ver je ook teruggaat.

Er lagen een paar heuvels in de vlakte. En een eindje ten zuiden daarvan lagen er nog een paar. Een gemotiveerde oeros kon op een zomerdag makkelijk van de ene naar de andere heuvel grazen en onderweg nog wat uitrusten ook. Bij voorkeur op het warmste moment van de dag natuurlijk, als al die grote, volgevreten lichamen lagen te herkauwen in het gras, de ogen half dicht in de zon en de weldadige dooi, de oren onrustig tegen de vliegen.

Als ze honger kregen, sloten er wel jagers zo'n doezelende oeros in, verwondden hem met speren, volgden hem een dag op zijn zware vlucht, tot ze hem door de poten gezakt en uitgeput op het grind aan de rivier terugvonden. Daar waren ze een tijd bezig hem in nuttige onderdelen uit elkaar te trekken, liepen uiteindelijk over gebaande paden met vlees en darmen en huid terug, nestelden zich weer op die heuvel, schraaptten het vlees van de huiden, keken rond, zwegen, en wachtten tot ze opnieuw honger kregen. Het was maar een kleine gebeurtenis in die enorme steppe en het maakte eigenlijk geen verschil.

Zo lag dit paradijs in diepe vervalg te wachten op het einde.

≈

Het begon met de wind, die zonder aankondiging uit een andere hoek over de steppe kwam aanwaaien en warm en voch-

tig was en rook naar nat gras en mest en regen. Grijze wolken verschenen op de horizon, beklommen de hemel. Het werd donker overdag, boven de steppe bliksemde het en windstoten kondigden buien aan.

En daar stonden die grote grazers in de open vlakte, onwennig overeind gekomen in de regen, kont in de wind, tot boven hun hoeven in het water, druipende oren plat tegen de donder, horens naar het noorden. Boze stieren hieven hun kop, hoestten en rommelden diep vanbinnen, alsof er ergens in hun manshoge lijf een rotsblok in een afgrond rolde.

En toen de dagen aan het eind van de zomer korter werden, wachtten ze op de vertrouwde signalen; dat de vorst uit de bodem naar het gras zou opklimmen, dat de rivieren zouden vertragen en slinken, dat er beweging in de kudde zou komen, terug naar het zuiden. Maar de wind hield de vorst weg, de rivieren bleven vol, en de vertrouwde trekroutes lagen onder water. En de ossen en wisenten en paarden aarzelden in de regen voor de verdronken paden, kouvattend in een opwarmende wereld. Boven kwamen de ganzen over, maar zij wachtten met platte oren tot het water zou zakken.

Ruim tienduizend jaar voor het begin van de jaartelling kwam, na een paar valse starts, de ijstijd aan zijn einde. Het landijs dat Noord-Amerika en de grote Russische vlakten had bedekt, smolt. De Noordzee, die zich tot bij Schotland had teruggetrokken, begon haar grote opmars naar het zuiden. Als een bezem veegde ze over de steppe, vlakke oneffenheden af, joeg het grote wild op, duwde rivieren terug, woelde het gras en het zand op en brandde het voor zich uit

tot banken en zandduinen, die ze dan weer in stormen doorbrak en omspoelde.

Op het land kondigde de zee zich eerst aan als een aarzeling in de grote rivieren, die twee keer per etmaal langzamer begonnen te stromen, op den duur zelfs stil kwamen te liggen. Sinds de permafrost uit de bodem was verdwenen, sleten ze hun beddingen uit. Ze waren veranderd van brede, snel babbelende melkwitte gletsjerstromen die altijd wel ergens doorwaad konden worden, in donkere, diepe rivieren, zwaar voorbij stromende barrières, vol met zand en slib dat ze neerlegden als ze moesten inhouden voor de tegendruk van de stijgende zee. Dan aarzelden ze, wrongen zich in lome bochten, bouwden links en rechts van hun monding zachte delta's, en gingen door veranderlijke geulen op zoek naar ruimte om hun water kwijt te raken.

De wereld leek te klein geworden voor al het water. De rivieren zochten de zee, maar de zee wierp voortdurend barrières op: zandbanken, die tussen de riviermondingen uitgroeiden tot rijen eilanden met duinen. Ze legde in de luwte van de eilanden bij elk hoogtij zand en slib neer en de rivieren wachtten in de rijzende kwelder op verval en laagtij. Zo ontstond een barrière van onland, waar rivieren en zee de krachten met elkaar maten. Natuurlijk was het een verloren strijd voor de rivieren, want de zee won onophoudelijk aan kracht.

≈

Duizenden jaren lang steeg de zee harder dan de delta's. Als het stormde, vrat ze zich een weg het land op, stortte haar vloed uit, sloeg de eilanden los van de riffen waarop ze wortel hadden geschoten en schoof ze verder voor zich uit. Ze leg-

de haar regime van altijd voortdurende verandering op aan het verdrinkende achterland. De steppe voedde geen grazers meer, maar eilanden, door de rijzende zee voortgedreven naar het zuiden.

Zo kwamen er eilanden van boven de Doggersbank naar onze streken, als stuivende schepen op de rijzende zee. Ze arriveerden aan de rand van een veranderde wereld. De steppe was een moeras- en rivierenlandschap geworden met op de hogere gedeeltes uitgestrekte, diepe bossen waarin de nazaten van de oerossen zich hadden teruggetrokken. Edelherten graasden langs de bosranden. Elanden stapten met hoge poten door ondiepe meren. De overige grote ijsstijddieren waren uitgestorven of weggetrokken en nooit meer teruggekomen.

De mensen woonden nu in de bossen, langs de rivieren en de kust. Ze trokken linden om, holden ze uit tot kano's waarmee ze zich op de brakke lagunes waagden, op jacht naar eenden, mosselen, bevers en vis. Ze aten er bramen bij, en waternoten.

Het landijs was grotendeels op, de zee die van heel Holland een enorm kweldergebied had gemaakt, kalmeerde. Ten noorden van de grote riviermondingen legde ze, daartoe aangezet door overwegende westenwinden, een gesloten duinenrij neer, met een mooi onafgebroken strand ervoor. In de ingetreden luwte achter deze zeereep kwam Holland als een langzaam rijzend roggebrood uit het slik omhoog, nog nat in de kern, maar aan de oppervlakte drooggewaaid en grassig.

De jagers daalden van de rivierduinen af, bouwden huizen, werden boeren, verbouwden op akkertjes gerst en emmer-

tarwe. Kleine koeien en schapen graasden langs de rivieren. Heel nu en dan verscheen er een oeros uit de bosrand, als een herinnering aan de ijstijd die kwam spoken. Het was een dwalende jonge stier, op zoek naar een eigen kudde. De boeren haalden hun koeien binnen de kraal, legden hun eigen stier aan de neusring vast en joegen met honden, half vermolmde speren en jaagspiesen de wilde stier weer de bossen in.

De oude opwinding die even was opgevlamd, doofde al gauw weer uit. Het wilde verleden vervaagde diep in de schaduw tussen de bomen.

Boze goden kregen offers in het moeras.

In het noorden liep het anders. De heuveltjes die ooit in de steppe gelegen hadden, lagen er nu nog steeds, als hoogste punten op een stevige beboste landtong van keileem die ver in zee wees. Een ronde boeg van duinen op de kaap hield de zee op afstand. Maar verder naar het oosten bleef de zee terrein winnen. De eilanden die daar traag heen en weer stoven, wilden maar niet aan elkaar vastgroeien, het tij stroomde nog even hongerig de gaten in en uit. Want ook al steeg de zee niet meer zo snel, het Wad zakte, vrat zand en slib van zee, en van de riviertjes die erin afwaterden, maar kreeg niet voldoende om het hoofd boven water te houden.

≈

Want er was een oudere herinnering aan de ijstijd die, diep in de bodem onder de noordelijke kwelders, nawerkte. Sinds het landijs dat verder naar het oosten gelegen had, vertrokken was, zakte de ondergrond in, heel geleidelijk, als een trage, door een onderaardse dranger afgeremde wip, die aan de andere kant door de gletsjer verlaten was.

Het dikke pakket landijs van de laatste ijstijd was nooit verder gekomen dan het dal van de Elbe. Het was uit het verre noordoosten komen aankruipen en had, de ondergrond direct onder zich naar beneden dwingend, honderden kilometers voor zich uit de aarde als op een hefboom omhoog geduwd. Dus toen die gletsjer zich terugtrok, kwam waar het ijs gelegen had met een duizenden jaren lange zucht de bodem weer omhoog en aan de andere kant van de wip, precies waar de zee het Wad aan het neerleggen was, daalde de bodem navenant.

Omdat er geen grote rivieren waren die met hun sediment de dalende lagune konden ophogen, en de zee bovendien het grootste deel van haar zand en het slib langs de kust van west naar oost vervoerde, was het gebied gedoemd verder te verdrinken. Het Wad groeide in de luwte van opkomende en verdrinkende, steeds van vorm veranderende eilanden. Zo bleef in het noorden de afloop van de ijstijd onverminderd doorwerken en handhaafde zich een woest en veranderlijk kustgebied.

En een enkeling die nu zich op zee waagt en de bodem afschraapt op jacht naar vis, stuit nog steeds op de overblijfselen van die duizenden en duizenden jaren dat de aarde kouder was en zich naar het noorden een vlakke uitstrekke met enorme kuddes trage grazers.

Adrie Vonk (1957) uit Oudeschild op Texel vist niet meer. Hij was een platvisjager van de boomkorgeneratie, en bijna veertig jaar lang heeft hij de Noordzee van het Kanaal tot boven de Dogger afgeschuimd. Zijn schip Cornelia, de vorige τχι,

sleepte de netten over en door de zeebodem. Het schip trilde en zwoegde, woelde met bijna 2000 pk tonnen zand los, dat in de troebele diepte opwolkte als een lokale zandstorm boven de verdronken steppe, vol met platvissen die voor de netten uit vluchtten. Maar Adrie Vonk liet de rx1 harder stomen dan de vis kon zwemmen en de netten ruisten zwaarder en zwaarder door de diepte.

En gingen na een trek van een uur de lieren werken, de krollen draaien en de waarschuwingssignalen zingen, dan kwamen de druipende netten vol met vis en schelpen en krabben en zeesterren naar boven. En met alles wat er verder nog op de zeebodem rondslingerde.

Adrie tuurde vanaf de brug met een mengeling van verwachting en ontzag naar de netten die boven het dek hingen te druipen. De kracht van zijn schip, de lieren, de kabels; niemand kon voorspellen wat hij allemaal in de diepte had gewekt, en wat hij op het punt stond tussen zijn bemanning in de sorteerbakken uit te storten.

Maar er was nog een reden waarom zijn hart sneller sloeg als hij de netten opende. Want met elke trek haalde hij niet alleen vis en bodemleven boven, maar ging bovendien een venster open op de oertijd. En weer dicht.

≈

Want Adrie viste graag langs de oevers van de ijstijdrivieren, die daar beneden tienduizenden jaren lang door de graslanden gemeanderd hadden en waarvan de geulen nu nog in de zeebodem liggen. De rivierlopen kende hij, en dat moest ook wel, want het was van groot belang dat zijn netten niet in de beddingen zelf terechtkwamen, omdat ze in het daarin op-

gehoopte zachte zand konden vastlopen. Een boomkor die daarin hapt, gaat aan flarden.

Adrie joeg dus behoedzaam langs en op de oude oevers, om de vis te vangen die oude beddingen afschuimen, omdat daar voedselrijk water uit de diepte opwelt. Zo voer hij met trage slagen langs de oevers van duizenden jaren geleden verdronken rivieren, veertig meter boven de steppe.

En juist daar, in dat voormalige rivierengebied midden in de Noordzee, aan weerszijden van de ondiepte die de Bruine Bank heet, is de Noordzeebodem bezaaid met overblijfselen van dieren die in de laatste ijstijd op de graslanden rondwaalden, en stierven en met sediment bedekt raakten.

Tot Adrie Vonk ze met zijn boomkor loswoelde en bovenhaalde. En niet overboord gooide. En mee naar huis nam.

Naast het huis van Adrie Vonk staat een hangar waarin de vissersspullen van zijn bedrijf zijn opgeslagen. Geleurde netten liggen op stellingen, of ter reparatie op de vloer. Er hangt een lichte geur van zee en van een moeilijk te plaatsen muffige ouderdom. Want de helft van de hangar is ingeruimd voor een uitstalling van opgeviste, fossiele overblijfselen van walvissen en ijstijddieren. Her en der staan viskisten met ongesorteerd materiaal, maar de meeste botten zijn overzichtelijk gerangschikt in rekken: schedels, wervels, slag tanden.

Nu en dan komen er nieuwsgierige badgasten of schoolkinderen kijken. Dan trekt hij dozen van stellingen ('...paardenkoten...') en pakt door de tijd zwart geworden botjes die hij in elkaar past ('...een onderbeen, een voet en een hoefje, zie je wel?...') en dan begint hij, als in een ooggetuigenverslag uit

een andere tijd, de paardjes te beschrijven die op die hoeven hebben gestaan, de kuddes die ze vormden, de ongelooflijke aantallen waarin ze rondzwierven ('...toen meer paarden dan schapen nu...') en hoe ze opgingen in het landschap.

Hij heeft de armen en handen van een Viking, maar de hoge stellingen vol geschonden, doodstille oermonsters om hem heen maken hem klein en erg sterfelijk en ook een beetje onbeholpen, nu hij de uiteengevallen overblijfselen in elkaar past, maar er niets gebeurt dan een denkbeeld dat even oplicht en weer uitdooft.

Want het is toch niet te zeggen; waarschijnlijk omdat het verhaal nooit kan uitgroeien boven een niet te verifiëren reconstructie van wat onherroepelijk voorbij is en de tijdspanne veel te groot en te diffuus is om te begrijpen.

Andere vissers gooiden vaak de botten weer overboord, maar hij nam ze mee en bekeek ze thuis van alle kanten, en las en studeerde en tuurde opnieuw naar die zwijgende bijvangst, op zoek naar wat het was dat hem zo boeide.

Wat was er te zien? Onherroepelijk verlies, dat zich schuilhield in een verhaal van honderdduizenden jaren beweging van klimaat, rivieren, landijs en zee, waarin, hoe je het ook bekeek, niets anders gebeurde dan seizoenen en zeeën die kwamen en gingen, bossen die opschoten en verdronken, en dieren die ter wereld kwamen en graasden en sliepen, tot ze oud en traag geworden waren en op de vlucht voor roofdieren hun poten braken en leeggegeten en afgekloven werden en door rivierzand toegedekt en overspoeld door zee en door een onbegrijpelijk toeval uiteindelijk werden opgevist en uitgestald.

